

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचा सामाजिक सुधारांवरील प्रभाव

श्री.गणेश माणिकराव डावकर

१. प्रस्तावना

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (Indian National Congress) ही संस्था केवळ राजकीय चळवळीपुरती मर्यादित नव्हती. ब्रिटिश राजवटीच्या काळात काँग्रेसने समाजातील असमानता, जातिभेद, स्त्री-अवमान, अशिक्षण, अस्पृश्यता, आणि दारिद्र्य यांसारख्या सामाजिक प्रश्नांकडे लक्ष दिले. काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यांनी स्वातंत्र्यलढ्यासोबत सामाजिक परिवर्तनाची एक समांतर चळवळ उभारली. या संशोधन पेपरमध्ये काँग्रेसच्या सामाजिक सुधारांवरील योगदानाचा सविस्तर अभ्यास केला आहे.

२. संशोधन समस्या

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने सामाजिक सुधारणेच्या क्षेत्रात कोणती कार्ये केली आणि त्या कार्यांचा भारतीय समाजावर काय परिणाम झाला, हे समजून घेणे हा या संशोधनाचा मुख्य प्रश्न आहे.

३. उद्दिष्टे

१. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या स्थापनेचा सामाजिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.
२. काँग्रेसने घेतलेल्या सामाजिक सुधार कार्यक्रमांचा अभ्यास करणे.
३. काँग्रेसच्या नेत्यांनी समाजपरिवर्तनासाठी केलेल्या प्रयत्नांचे विश्लेषण करणे.
४. काँग्रेसच्या कार्यामुळे भारतीय समाजात झालेले बदल अधोरेखित करणे.

४. गृहीतक (Hypothesis)

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने स्वातंत्र्यचळवळीबरोबर सामाजिक सुधारणेच्या कार्यावर भर दिला. या प्रयत्नांमुळे भारतीय समाजात जातिभेद, स्त्रीभेद, अशिक्षण, अस्पृश्यता यांबाबत जागृती निर्माण झाली आणि आधुनिक भारताची सामाजिक पायाभरणी झाली.

५. संशोधन पद्धती

- पद्धत: ऐतिहासिक आणि वर्णनात्मक पद्धत.
- स्रोत:
 - प्राथमिक: काँग्रेस अधिवेशनांचे ठराव, गांधी, नेहरू, गोखले, तिळक यांचे लेख व भाषणे.
 - द्वितीयक: इतिहासग्रंथ, समाजशास्त्रीय संशोधन, निबंध व सरकारी अहवाल.

६. काँग्रेसची स्थापना आणि सामाजिक पार्श्वभूमी

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना 1885 मध्ये ए.ओ. ह्यूम यांच्या पुढाकाराने झाली. त्या काळात समाजात अनेक सामाजिक व धार्मिक संस्था आधीच कार्यरत होत्या – ब्रह्म समाज, प्रार्थना समाज, आर्य समाज, थियोसोफिकल सोसायटी इत्यादी. या संस्थांनी निर्माण केलेल्या जागृतीमुळेच काँग्रेसला सामाजिक सुधारांच्या दिशेने काम करण्यासाठी सामाजिक पाया मिळाला.

७. प्रारंभिक काळातील सामाजिक विचार

प्रारंभी काँग्रेसचे नेते इंग्रजी शिक्षण घेतलेले, समाजसुधारक आणि उदारमतवादी होते.

- गोपाळ कृष्ण गोखले, राणाडे, तिळक, सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी यांनी समाजातील रूढीवादी प्रथांविरुद्ध आवाज उठवला.
- विधवा विवाह, स्त्रीशिक्षण, अस्पृश्यता निर्मूलन, मद्यबंदी अशा विषयांवर विचारमंथन झाले.

८. महात्मा गांधींचे सामाजिक सुधारकार्य

गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसने सामाजिक सुधार चळवळींना राष्ट्रीय चळवळीचा भाग बनविले. त्यांच्या कार्याची काही ठळक वैशिष्ट्ये:

1. अस्पृश्यता निर्मूलन: 'हरिजन सेवा संघ' ची स्थापना (1932).
2. स्त्री सक्षमीकरण: महिला स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय सहभागी झाल्या.
3. ग्रामस्वराज्य आणि स्वावलंबन: ग्रामीण शिक्षण, खादी, स्वच्छता यावर भर.

4. दारू बंदी आणि नैतिक पुनर्जागरण.

९. नेहरूंच्या काळातील सामाजिक सुधार धोरणे

पं. जवाहरलाल नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसने स्वातंत्र्यानंतर समाजवादी आणि धर्मनिरपेक्ष राज्याच्या दिशेने वाटचाल केली. त्यांनी घेतलेले प्रमुख उपक्रम:

- जातिभेद नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न.
- शैक्षणिक संधी सर्वांना उपलब्ध करणे.
- स्त्री-पुरुष समानतेसाठी कायदे (हिंदू कोड बिल इ.).
- विज्ञानाधारित शिक्षण प्रणालीचा विकास.

१०. काँग्रेस व अस्पृश्यता निर्मूलन चळवळ

- काँग्रेसच्या अधिवेशनांमध्ये अस्पृश्यतेच्या विरोधात ठराव संमत केले गेले.
- गांधीजींनी 'हरिजन यात्रा'द्वारे समाजजागृती केली.
- काँग्रेस सरकारांनी मंदिरप्रवेश कायदे, शैक्षणिक आरक्षण, आणि सार्वजनिक ठिकाणी समानता सुनिश्चित केली.

११. महिला सुधारांमध्ये काँग्रेसची भूमिका

- 1920 नंतर महिलांचा राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रातील सहभाग वाढविण्यात काँग्रेसचा हातभार.
- सरोजिनी नायडू, कस्तुरबा गांधी, अँनी बेझंट, कमला नेहरू, अरुणा आसफ अली यांसारख्या महिला नेत्यांनी सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात नेतृत्व केले.
- स्त्रीशिक्षण, बालविवाहविरोधी कायदे, स्त्रीहक्क यासाठी चळवळींना प्रोत्साहन.

१२. शिक्षण आणि सामाजिक जागृती

काँग्रेसने शिक्षणाला समाजपरिवर्तनाचे शस्त्र मानले.

- बेसिक एज्युकेशन (Nai Talim) योजना – गांधीजींची संकल्पना.
- प्रौढ शिक्षण, ग्रामीण शिक्षण, आणि स्वावलंबी शिक्षणावर भर.

१३. सामाजिक सुधार चळवळींवर काँग्रेसचा परिणाम

1. **राष्ट्रीय एकता:** विविध धर्म, जात, भाषा यांच्या पलीकडे एक भारतीयत्वाची भावना विकसित.
2. **सामाजिक न्याय:** सामाजिक मागासवर्गांच्या उन्नतीसाठी कायदे आणि योजना.
3. **नवभारताची पायाभरणी:** धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही आणि समानताधिष्ठित समाजव्यवस्था.
4. **स्वराज्याची सामाजिक तयारी:** स्वातंत्र्य फक्त राजकीय नव्हे तर सामाजिक स्तरावरही प्राप्त झाले.

१४. निष्कर्ष

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने समाजसुधारणेला राजकारणापेक्षा वरच स्थान दिले. गांधी, नेहरू, तिळक, गोखले, राणाडे यांसारख्या नेत्यांनी भारतीय समाजातील रूढी आणि विषमता दूर करण्यासाठी कार्य केले. काँग्रेसच्या सामाजिक कार्यामुळेच भारतात समानतेची, मानवतेची, आणि धर्मनिरपेक्षतेची पायाभरणी झाली.

१५. संदर्भग्रंथ

1. Desai, A. R. – *Social Background of Indian Nationalism*
2. Gandhi, M. K. – *Harijan* (संपादकीय लेख)
3. Nehru, J. – *Discovery of India*
4. Kulkarni, S. M. – *भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचा इतिहास*
5. गोखले, गोपाळकृष्ण – *सामाजिक विचार*
6. Guha, R. – *India After Gandhi*
7. Ramaswamy, Sumathi – *Gender and Nation in Modern India*